

PITI FERENC

„Keresztúton”

(A pogányság társadalmi-politikai
jelenléte I. István korában)*

„akiknek szíve a renyhe dőzsölésre hajlott,
látva, hogy bevett szokásait elhagyni
kényszerülnek, a király törvényeit...
megvetették,... és őellene fegyvert ragadtak.”¹

I. Mintegy ezer évvel Krisztus születése után új értékek, eszmék, formációk voltak kibontakozóban Magyarországon. Mindezekhez táptalajt adott Gizella és István házassága, majd István megkoronázása,² mely események már egy új korszak hajnalát jelentették. Kétségtől rendszerváltás indult meg a következő évtizedekben, azaz a magyarság egy olyan időszakába lépett, amikor „korábban tagadott értékek válnak meghatározóvá, előzőleg követendőnek tartott élet- és magatartásformák pedig időszerűtlenné”, és amikor „a régítől alapjában eltérő létformák érvényesülnek.”³

A váltás egyik leglényegesebb kérdése a pogányok helyzete volt, akik az István és az ő útját követők szándékától gyökeresen eltérő értékeket képviseltek társadalmi, politikai és hitbeli viszonylatban egyaránt, és a jelenben is a múltat és annak jegyeit akarták érvényesíteni. Ez lévén egyszerre társadalmi-politikai kérdés, társadalmi-politikai krízisek sorát okozta a XI. században.

* Készült a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával.

¹ Szent István király kisebbik legendája. *Scriptores rerum Hungaricarum*. (a továbbiakban: SRH) *Edendo operi praeftit EMERICUS SZENTPÉTERY*. I–II. Bp. 1937–1938. II. 395. L. még in: Az államalapítás korának írott forrásai. (a továbbiakban: ÁKÍF) Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette KRISTÓ GYULA. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15*. Szeged 1999. (Ford. KISDI KLÁRA, bev., jegyz. THOROCZKAY GÁBOR.) 305.

² Mindezek jelentőségére l. MAKK FERENC: *Magyar külpolitika (896–1196)*. *Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2*. Szeged 1996.³ 40–42., 45–49.

³ KRISTÓ GYULA: *Rendszerváltás Magyarországon az ezredfordulón*. In: KRISTÓ GYULA: *Írások Szent Istvánról és koráról*. Szeged 2000. (a továbbiakban: KRISTÓ 2000.) 19.

Az átalakulás eltérő eredményességgel és igen hosszan zajlott le, mivel a felülről, a régi berendezkedés teljes átalakításának igényével és idegen minták adaptálásával meginduló váltást nem előzte (nem előzhette) meg egy össztársadalmi konszenzus. Ennek híján pedig a XI. századi állam- és egyházszervezés eredményei mellett (pontosabban: azokkal szemben) erőteljes, nomád-pogány hagyományokba kapaszkodó belső mozgások mutathatók fel. Az István által elvetett mag tehát jóval később nőtte ki magát tisztán keresztény állammá.⁴ István uralkodása is – ebben az értelemben – „csak” a rendszerváltás kezdete volt, Magyarország XI. századi története pedig egy távlatokban nézve egyenesen célratörő, de adott pillanatokban igencsak hullámozó vonalú időszak.

A kereszténység és a pogány hitvilág nem csupán (mondjuk így:) spirituális viszonyulást jelentett, hanem egy-egy politikai berendezkedéssel is párosult. A keresztény monarchia és a pogány törzsi nomádállam⁵ közül a távlati fejlődésnek azonban csak az előbbi felelhetett meg, így az utóbbi hívei számára a semmiképpen sem elhanyagolható mértékű szembefordulás maradt. A „rég” és az „új” határán való egyensúlyozás – legalábbis a pogányság politikai értelemben vett háttérbe szorítása tekintetében – átfogta a XI. század nagyobbik részét (társadalmi–hitbeli értelemben és a keresztény vallás tényleges és teljes meghonosodása vonatkozásában pedig túl is nyúlt azon).⁶

⁴ A pogány hagyományoknak a mindennapokban levő szívós továbbélésére utal az 1046. és 1061. évi pogány mozgalmakon túl pl. Szent László I. törvénykönyve, XXII.; Kálmán I. törvénykönyve, LXXIII.; Az ún. első csztergomi zsinat határozatai, VII. ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. (a továbbiakban: ZÁVODSZKY 1904.) 161., 192., 198.; L. még: KRISTÓ GYULA: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica. (a továbbiakban: AUSZAH) Tomus LXXI. Szeged 1981. 21–27.

⁵ A magyarság nomád voltára és a törzsi nomádállamokra l. KRISTÓ GYULA: A honfoglaló magyarok életmódjáról (írott források alapján). Századok 1995. 3–62.; KRISTÓ GYULA: A magyar állam megszületése. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995. 299–369.

⁶ A XII. századi Imre-legenda megfogalmazása nagy mértékben fedheti a valóságot: „Pannónia csaknem a mi időnkben tért meg a hitre, addig a pogányság rút szokásai szentségtelenítették, de a legkeresztényibb István király... révén a hit erejében és az isteni tiszteltet gyarapodásában előre jutott.” SRH II. 451. L. még in: ÁKÍF (Ford. PITI FERENC, bev., jegyz. KRISTÓ GYULA.) 351.

A „rég” és az „új” határán (a „keresztúton”) az ősi pogány hitvilágnak kellett találkoznia egy, a korábbiakhoz képest új pozícióba került vallással, a kereszténységgel. István államszervező munkája révén a pogány-nomád törzsi államokat lépésenként váltotta fel a Kárpát-medence területén az új integráció, a monarchia, megjelentek annak intézményei, és élén immár az isten kegyelméből uralkodó keresztény király állott. A régi keretek tehát idővel eltűntek, de ez nem jelentette a pogány hit eltűnését: annak politikai intézmények híján is komoly társadalmi bázisa maradt. S mivel a kereszténység az új államiság védelmét élvezte, a pogány hitvilág nem egyszerűen csak egy másik gondolatkörrrel, hanem egy jól körülbástyázott, jelentős politikai háttérrel rendelkező, állami szintre emelt vallással került szembe. Ez a magyarázata, hogy a pogány mozgalmak maguk is politikummal voltak töltve, egyszerre voltak kereszténység- és (új értelemben vett) államellenesek, s magát az uralkodót is fenyegethették.

Az ősi pogány hitvilágot, hagyományokat, szabadságot természetesen nem lehetett rövid idő alatt elfelejtetni, s csaknem homogén pogány környezetből gyorsan minőségileg is homogén keresztény társadalmat kreálni. Az Imre-legenda idézett részlete is világosan rámutat, hogy István korában csak előbbre haladásról, de nem a magyar társadalom teljes és hithű kereszténnyé válásáról van szó. Kijelenthetjük: nem felel meg a valóságnak az a gyakran hangoztatott és leírt vélekedés, miszerint a magyar állam és társadalom Szent István idején keresztény volt. Nem volt az, sőt ellenkezőleg: a társadalom nagyobbik része vagy nyíltan pogány volt, vagy csak érdekből, látszataból, kényszerből keresztelkedett meg, azaz nem volt hithű, meggyőződéses keresztény. Nem szabad és nem is lehet eltakarni az István-kori egyházszervezés mennyiségi eredményeivel (az érsekségek, püspökségek, monostorok, templomok jelenlétével, számával) a pogányság és kereszténység viszonyának minőségi megítélését. Ha csak az előbbiekre figyelünk, csalóka képet kapunk és láttatunk. Ha az utóbbira, sokkal inkább megértjük ezt a változásoktól izzó, erősen átmeneti időszakot, s maguknak a Szent István halála utáni pogány mozgalmaknak a gyökereit is.

A pogány hit és értékrendszer képviselői hangsúlyozottan jelen voltak István uralkodása idején (is), nem elhanyagolható mértékű szerepet fejtettek ki, s erre nem kis mértékben a kizárólagosságra törekvő egyházi-állami ideológia és

módszerek⁷ miatt kényszerültek. Ezért mindaddig, amíg a pogány hit politikai értéket képviselt, illetve fordítva: amíg a politika és a pogány hit nem váltak szét a világiak (főként a hatalmi elit) visszavonhatatlan, *de facto* kereszténnyé válásával (mely folyamat majd az 1061. évi pogány mozgalom leverése után a világi elit magánmonostorainak megjelenésében is tetten érhető), s ezáltal a régi hit immár politikai gyúanyag nélküli gyakorlása vissza nem szorult az alsóbb, nem politizáló rétegek mindennapjaiba (s vált immáron „csak” spirituális kérdéssé), e probléma konfliktusok forrása volt.⁸

Jelen dolgozat ezen probléma hosszú időszakának csak egy szeletéről töpreng el: az István-kori pogány mozgalmakról – mégpedig Koppányra és Vazulra koncentrálva, annál is inkább, mivel mindketten az uralkodói nemzetség tagjai voltak és ez – mint látni fogjuk – személyüket még hangsúlyosabbá teszi.

2. 997-ben meghalt Géza fejedelem, s még abban az évben⁹ konfrontáció tört ki István, illetve Koppány között. Nem ez lehetett az első komoly erőpróba az

⁷ L. pl. Szent Gellért nagyobbik legendája: „A király állította ispánok is sokakat odahoztak, akik aztán... megkeresztelkedtek.” SRH II. 494. L. még in: ÁKÍF. (Ford., bev., jegyz. ALMÁSI TIBOR.) 419. E részlet azért áruklódó, mert a világi karhatalom alkalmazása és kényszerítő szerepe a megkeresztelkedésre bizonyítva nem csak Ajtony volt területén fordult elő. A kötelező templombajárássra és a mise alatt fecsegők drasztikus megbüntetésére I. István I. tvk. IX. és XIX. (ZÁVONDSZKY 1904. 144., 147.; l. még in: ÁKÍF [Ford., bev., jegyz. KRISTÓ GYULA.] 53., 59–60.) A kereszténységnek a pogányság irányában való toleráns voltát hangsúlyozza viszont KRISTÓ GYULA: Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In: A magyar művelődés és a kereszténység. A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai II. Szerk. JANKOVICS JÓZSEF, MONOK ISTVÁN, NYERGES JUDIT. Bp.–Szeged 1998. 485–488. Magunk úgy véljük, hogy a pogány temetkezések, a pogány nevek megléte stb. nem elsősorban az egyház toleranciáját jelzik, hanem a pogányok mindennapokban levő – ilyen értelemben vett – „ercjét”, a pogány hagyományok masszivitását, illetve, hogy a sokszor csak a kvantitatív, felszínes eredményekkel megelégedő egyház (és a mögötte álló monarchia) ebben a vonatkozásban igen sokáig képtelen volt kvalitatíve is a társadalmi mikroszintekig lehatolni, sőt, gyakran ő maga volt kénytelen engedményeket tenni a pogány hit egyes elemeinek a keresztény vallásba való adaptálásával, szinkretizálásával, vagy azok kényszerű eltűnésével.

⁸ E korszakra l. pl. MAKK FERENC: A királyság első százada. Magyarország krónikája 2. Bp. 1992. (a továbbiakban: MAKK 1992.); KRISTÓ GYULA: A tizenegyedik század története. Magyar Századok. Bp. 1999.

⁹ Vö. Z. J. KOSZTOLNYIK véleményével: „Duke Stephen fought his... struggle with Koppány in the late 990s, perhaps as late as 999.” Five Eleventh Century Hungarian Kings: Their Policies and Their Relations with Rome. New York 1981. (a továbbiakban: KOSZTOLNYIK 1981.) 5.

Árpádok Géza és István nevével fémjelzett ága számára. Már Géza is megküzdött¹⁰ azon ellenzékkel, amely szembefordult a pogány berendezkedés és a keresztény államiság határán álló, de bizonyos elemeiben mégis István országlását megalapozó tevékenységével, illetve a fejedelmi hatalmat megerősíteni és uralmi területét növelni kívánó politikájával.

Géza küzdelmeiben még inkább a hatalmi és területi kérdés problémája dominált. Jóval komplexebb kérdéseket vet fel azonban, s ezért kiemelten fontosnak tekinthető Koppány személye, és az ő nevéhez fűződő mozgalom – annak jellege, követelései és lényegében a magyarság további útjáról döntő volta miatt.

Koppányról a XIV. századi krónikakompozíció összefüggőbben a következőket árulja el: „Szent István király már ifjú korában dicsőséges háborút viselt a vitéz és hatalmas Koppány herceg (*dux*) ellen. Koppány Tar Szerind fia volt, aki Szent István király apja, Géza herceg (*dux*) életében hercegséget viselt. Géza herceg halála után Koppány vérfertőző házasságot akart kötni Szent István király anyjával, meg akarta ölni Szent Istvánt, hercegségét pedig saját hatalma alá akarta vetni. Somogyi herceg volt.”¹¹

A tudósításból nem derül ki közvetlenül, hogy Koppány vérrokona volt-e Istvánnak, azaz a fejedelmi nemzetségbe tartozott-e. De e lényeges kérdésre közvetett módon egyértelmű „igen” válaszolható, hiszen másként nem lett volna törvényes joga arra, hogy a főhatalomra igényt formáljon.¹² Emellett segít a döntésben a krónika által vérfertőzésnek nevezett pogány szokás, a levirátus is,

¹⁰ GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Bp. 1977. (a továbbiakban: GYÖRFFY 1977.) 92.

¹¹ SRH I. 313. L. még in: ÁKÍF (Ford., bev., jegyz. KRISTÓ GYULA.) 277–278. Koppány területe Laskai Osvát és a Karthauzi Névtelen adatai alapján Zalára is kiterjedt. ZSOLDOS ATTILA: Somogy vármegye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés II. Szerk. STAMLER IMRE. Dunaújváros 1998. (a továbbiakban: ZSOLDOS 1998.) 42–43. (E források szövegének és kiadási helyének idézésével.) L. ellenben: KRISTÓ GYULA: Joghatóság Somogy felett Szent István korában. Turul 2000/1–2. (a továbbiakban: KRISTÓ 2000a.) 2–3.

¹² Anonymus: „[a hét fejedelmi személy] szabad akaratából és közös megegyezéséből... Álmos és a nemzetségből majdan leszármazók személyében fejedelmet és parancsolót választott magának és fiai fiainak is, az utolsó nemzedékig.” SRH I. 40. Fordítása VESZPRÉMY LÁSZLÓTÓL in: A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. KRISTÓ GYULA. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995. 286.; De Administrando Imperio: „ettől fogva mindmáig ennek [Árpád] a nemzetségből lesz Turkia [Magyarország] fejedelme.” MORAVCSIK GYULA: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1988.² 45.

amely szerint az özvegyet az elhunyt férj közeli férfirokona vette feleségül a vagyon egybentartása végett. Koppány tehát közeli rokona kellett legyen Gézának, hogy jogalapja legyen Sarolt kezének megszerzésére. A fejedelmi nemzetségen belül pedig Árpád fiai közül az oldalági örökösödés elvének igen valószínű érvényesülése alapján Tarhos ágához tartozhatott,¹³ amely ágra már Taksony után vissza kellett volna szállnia a főhatalomnak, ám Taksony (szakítva az addigi hagyománnyal) azt saját fiának: Gézának adta tovább (ekkor kaphatta meg kárpótlásképpen a somogyi területeket Tar Szerénd),¹⁴ Géza pedig szintén saját fiát, Istvánt jelölte utódának. Tar Szerénd területe ezért juthatott az ő fiának, Koppánynak. Vélhetőleg Géza és Tar Szerénd, illetve Koppány, azaz a Tarhos- és Zolta-ág között egyfajta – területi osztozásban is megnyilvánuló – megállapodás, kényszerű béke jött létre, ez az ingatag helyzet azonban nem volt tartható sokáig. Ezt Géza halála bizonyította, amely eseménnyel így hatalmi válság alakult ki, még annak ellenére is, hogy Géza után Istváné lett a (valójában az Észak-Dunántúlon kívül inkább csak névleges, mint tényleges) fejedelmi cím.

Az ősi hagyományok szerint többszörösen jogos volt Koppány fellépése:¹⁵ mint a soron következő ág területi hatalommal¹⁶ rendelkező tagja követelhetette

¹³ KRISTÓ GYULA: Árpád fejedelemutódai. AUSZ AH Tomus LXXXIV. Szeged 1987. 11–20. Ezzel szemben Zolta ágára helyezte, de Koppányt Mihállyal [Géza fivérével] azonosította KARÁCSONYI JÁNOS: Még egy szó Koppány lázadásáról. Katholikus Szemle 1913. (a továbbiakban: KARÁCSONYI 1913.) 1067. BAKAY KORNÉL: A magyar államalapítás. Magyar História. Bp. 1981.² (a továbbiakban: BAKAY 1981.) 47–48. szerint Koppány Szár Lászlóval [Mihály fiával] azonos. Falicsi (Felicis) ágára tette VAJAY SZABOLCS: Géza nagyfejedelem és családja. In: Székesfehérvár évszázadai 1. Szerk. KRALOVÁNSZKY ALÁN. Székesfehérvár 1967. 74. és BOGYAY TAMÁS: Stephanus rex. München–Wien–Bp. 1976. (a továbbiakban: BOGYAY 1976.) 18. KOSZTOLNYIK 1981. 4. szerint ellenben „head of another Hungarian tribe” volt.

¹⁴ ZSOLDOS 1998. 41.

¹⁵ FERDINANDY MIHÁLY: A lázadó Koppány mítosza. Magyar Szemle 1938. (a továbbiakban: FERDINANDY 1938.) 246.; DEÉR JÓZSEF: Pogány magyarság, keresztény magyarság. Bp. 1938. (a továbbiakban: DEÉR 1938.) 91.; GYÖRFFY GYÖRGY: Koppány lázadása. In: Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyvek 1. Szerk. KANYAR JÓZSEF. Kaposvár 1970. (a továbbiakban: GYÖRFFY 1970.) 15.

¹⁶ ZSOLDOS ATTILA: Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig) Debrecen 1997. 80. Valószínűleg a Balaton volt a Koppány, illetve a Géza uralta területek közötti választóvonal. KRISTÓ GYULA: in: ÁKÍF 370., 1298. jegyzet.

az ágának már régóta kijáró fejedelmi címet; mint ágának (és valószínűleg az Árpádok nemzetségének is) legidősebb tagja¹⁷ és Géza közeli rokona pedig az özvegy fejedelemasszonyt, Saroltot, a vele járó javakat s további területeket. Felkelésének egyik, de nem az egyetlen oka tehát a fejedelmi hatalom megszerzése volt. Mozgalmában ugyanis többet kell látnunk, mint egy, pusztán a főhatalomért való megmozdulást.

Fontos kérdés, hogy maga Koppány pogány volt-e. Magunk azon véleményhez csatlakozunk, hogy igen,¹⁸ s úgy gondoljuk, meg sem keresztelték. Ez valószínűsíthető például abból, hogy a fejedelmi hatalomra és Géza/István területére való igényét tipikusan ősi pogány hagyományokból, szokásokból merítette (itt különösen a levírátus szokása fontos, amely nem zárta ki a többnejűséget); hogy apja neve Tar (azaz – nem természetes, hanem borotvált¹⁹ – kopasz, vagyis pogány) Szerénd volt. Számunkra az is kétségtelen, hogy István megölésével Koppány nem csupán egy ellenfelet akart eltávolítani a hatalomból, s nem csak saját területeit gyarapítani a Balatontól északra levő részek megszerzésével.

Talán maga is saját törzsi állam létrehozásának tervét dédelgette, de ami több ennél: felismerhette, hogy István személye (különösen a Gizellával történt házasság után) garancia lehet a nyugati, keresztény értékek, intézmények átvételére, illetve továbbterjesztésére. A pogányság mindaddig együtt tudott élni konfliktusok nélkül a kereszténységgel, amíg utóbbi nem törekedett kizárólagosságra. S bár 997-ben erről még nem beszélhetünk, de a pannonthalmi monostor megalapítása, a bajor házasság, a nyugati papok, lovagok megjelenése új idők intő jeleiként kínálkozhattak Koppány számára, aki úgy vélhette, mindezt és távlati hozadékaikat csak a (magyarság törzsi keretei miatt ugyan devalválódott, de jogilag még mindig fontos) fejedelmi cím megszerzésével akadályozhatja meg. Koppány bizonyosan felismerte István leendő politikájának kiszámítható veszélyeit, így bátran állítható, hogy a főhatalomért való fellépésekor egyúttal felvállalta az ősi pogány hit és a nomád közszabadság képviselését is. A kereszténység és a

¹⁷ DEÉR 1938. 91.; BOGYAY 1976. 18.; GYÖRFFY 1977. 111.; KRISTÓ GYULA: A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 3. Szeged 1993. 106.

¹⁸ MAKK 1992. 36. GYÖRFFY 1977. 112. szerint megkeresztelték, de pogány érzelmű volt.

¹⁹ HÓMAN BÁLINT-SZEKFÜ GYULA: Magyar történet I. (A vonatkozó rész HÓMAN BÁLINT munkája.) Bp. 1935.² (a továbbiakban: HÓMAN 1935.) 177.

pogányság ellentétében (mely utóbbi nem volt dogmatikus, tételes vallás, hanem a természetfelettihez való szabad viszonyulást lehetővé tevő hitvilág),²⁰ a pogány hit ekkor vált egyfajta ideológiává, Géza és István politikájának ellengondolatává.

A fegyveres konfliktus elkerülhetetlenné vált, a Koppány és Géza által kialakított *modus vivendi* elodázhatatlanul felbomlott. A harcot Koppány indította meg Veszprém ostromával, ami Sarolt fejedelemasszony székhelye lehetett,²¹ már ekkor egyházmegyei központ²² (azaz mintegy a keresztény vallás szimbóluma Koppány és hívei számára), emellett katonai-stratégiai hely, ahonnan további lépéseket tehetett volna a somogyi vezér. Támadása azonban nem járt sikerrel, mert István megérkezett a felmentő sereggel, amelynek dandárját német nehézlovasok alkották.²³ A csatára Veszprém közelében kerülhetett sor.²⁴

Az átmenetiség árulkodó tényének tekinthető, hogy a megölt Koppány testét István nomád hagyomány szerint²⁵ négybe vágatta. A csonkokat Esztergomba, Veszprémbe, Győrbe,²⁶ valamint Erdélybe²⁷ küldte. Ezután Koppány területét

²⁰ L. pl. DIÓSZEGI VILMOS: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1967.; HOPPÁL MIHÁLY: in: Korai Magyar Történeti Lexikon (IX–XIV. század). Főszerk. KRISTÓ GYULA, szerk. ENGEL PÁL, MAKK FERENC. Bp. 1994. 264–265.; SZEGFÜ LÁSZLÓ: A pogány magyarok hitvilága. In: Árpád előtt és után. Szerk. KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC. Szeged 1996. 85–93.

²¹ BOGYAY 1976. 18.

²² KRISTÓ GYULA: Szent István püspökségei. In: KRISTÓ 2000. 123.

²³ A pannonthalmi alapítólevél ide vonható (erre l. GYÖRFFY 1977. 117.; KRISTÓ GYULA: Magyarország története 895–1301. Bp. 1998. 89.) közlése szerint „a háborúk viháza kitört, amelyben a németek és a magyarok között igen nagy viszály támadt.” DHA I. 39. L. még in: ÁKÍF (Ford., bev., jegyz. PITI FERENC.) 40.

²⁴ GYÖRFFY 1977. 117. szerint Sóllynál.

²⁵ A felcnygyelést GYÖRFFY 1970. 21. a volgai bolgárok paráználkodók elleni elrettentő szokásával (l. Ibn Fadlán tudósítását. In: A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. PAULER GYULA, SZILÁGYI SÁNDOR. Bp. 1900. 212.) hozta összefüggésbe. A levíratust ugyanis keresztény szemszögből paráználkodásnak (többszínűségnek, vérfertőzésnek) lehetett tekinteni. Mind Koppány bűne, mind büntetése tehát pogány jellegű volt, ami Koppány meg nem keresztelt voltát bizonyíthatja.

²⁶ Ez mintegy jelzi is István tényleges fennhatóságának területét. KRISTÓ GYULA: Koppány felcnygyelése. In: KRISTÓ 2000. 54.

²⁷ A csonk ide küldésével István lényegében kinyilvánította jogigényét nagybátyja, az erdélyi Gyula területére is; nem véletlen, hogy első államszervező hadjárata 1003-ban e területre irányult. KRISTÓ 2000. 54–55.

elérte az, ami ellen a somogyi²⁸ vezér küzdött: az egyházi fennhatóság (a tizedet a pannonhalmi monostor kapta meg),²⁹ és hamarosan megjelent a vármegye intézménye is.³⁰

Koppány tehát hatalmi ambícióin túl (de egyben azokra alapozva) felvállalta a Zolták politikájával egyet nem értő tábor érdekeit, a nomád-pogány hagyományok és életforma képviselését is, s bátran állítható, hogy megtette volna ezt a továbbiakban is, esetleges győzelme esetén – ez pedig a magyarság zsákutcáját jelentette volna. A küzdelem tehát döntő esemény volt a keresztúton álló magyarság számára, hiszen a fejedelmi nemzetségen belüli hatalmi vita távlatokban az egész ország sorsát volt hivatott eldönteni. A régi hagyományok képviselője Koppány esetében éppen az átmeneti helyzet miatt ugyan elsikkadni látszhat a főhatalom megszerzésének igénye mellett,³¹ valójában e két szál szervesen összefonódott a somogyi vezér személyében és mozgalmában.

Koppány bukása természetesen nem jelentette a pogány értékekhez, eszmékhez húzók eltűnését. A továbbiakban pogányként megmaradva, vagy látszat- és érdekkeresztényként, szabadként, vagy már szolgasorba süllyesztve – de jelen voltak.

3. A Koppány legyőzésétől az 1030-as évek elejéig eltelt időszak alatt a keresztény egyház és állam alapjai megszerveződtek. Az új rendszernek azonban sokkal kevesebben voltak őszinte hívei, mint azt István bizonyosan óhajtott. Azok ugyanis, akik elveszítették szabadságukat és kényszerűen betagozódtak az új szervezetekbe; akik nem szívtelték az új vallást és annak papjait; akik csak erőszak

²⁸ Koppány és István konfliktusára vonatkozik a pannonhalmi alapítólevél ezen része: „egy bizonyos, Somogy nevű megye el akart engem úzni az atyai székéből.” DHA I. 39. Fordítása in: ÁKÍF 40.

²⁹ SOLYMOSI LÁSZLÓ: Püspöki joghatóság Somogyban a XI. században. Turul 1999/3–4. (a továbbiakban: SOLYMOSI 1999.) 104. Vö. KRISTÓ 2000a. 3–4.

³⁰ KRISTÓ GYULA: A vármegye kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet. Bp. 1988. 254–260. Vö. ZSOLDOS 1998. 44–50.; SOLYMOSI 1999. 104.

³¹ Csak, vagy döntően csak trónvitát, hatalmi harcot lát a konfliktusban pl. BALOGH ALBIN: Egy-két szó a Koppány-féle lázadásról. Katholikus Szemle 1913. 846–847.; KARÁCSONYI 1913. 1068.; BELITZKY JÁNOS: A törzsfői hatalom elsoványodása és a fejedelmi hatalom kialakulása. In: Szent István Emlékkönyv I–III. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. 1938. I. 585.; DEÉR 1938. 92.; FERDINANDY 1938. 245–246.; BAKAY 1981. 49.

hatására vagy érdekből keresztelkedtek meg; akiket sértett a királyi hatalom fokozatos – területi, politikai és katonai növekedéssel együttjáró – erősödése, egy olyan ellenzékot alkottak, amelynek létezésével bizonynyal az uralkodó is tisztában volt, de amelyet felszámolni nem tudott.

Pedig az eltelt időszakban lényeges kérdéssé vált a pogányok tényleges kereszténnyé válása, hiszen ez döntő útja-módja lett (volna) annak, hogy az új vallással együtt a keresztény államiság értékeit, intézményeit is elfogadják – vagy legalábbis azokba besimuljanak és ellenükben ne lépjenek fel. A királyi hatalmat, egyszersmind az új keresztény államiságot társadalmi szinten ideológiailag is stabilizálni kellett volna, koherenssé kellett volna tenni; ez azonban nem következett be: a magyarság ideológiai-politikai vonatkozásban élesen polarizálttá vált.

Fellépett-e ezen tábor a Koppányéhoz hasonló mozgalommal az eltelt évtizedekben? Feltehetőleg nem. Ennek oka egyrészt a koncentrált királyi hatalom volt, amely éppen az eltelt harminc év alatti államszervező harcok sikereivel³² demonstrálta erejét. Másrészt, addig nem is mozdulhattak, amíg egy olyan személy nem karolta fel érdekeiket, akinek törvényes joga volt, hogy a főhatalmat magának követelhesse. Egy esetleges pogány megmozdulás ennek híján eleve kudarcra volt ítélve, hiszen a hagyományokért csak a hagyományok megtartásával lehetett küzdeni. Kellott tehát egy személy, aki tagja az uralkodói nemzetségnek, s aki hatalomra kerülve a pogányok elvárásait a nekik megfelelő politikai-társadalmi keretek között meg is valósítja. Szükség volt azonban még valamire: a királyi erő megroppanására, egy belpolitikai krízisre, amelynek alkalmával a pogány fellépés szándéka könnyebben és immár nyíltan a felszínre hozható.

³² Ezekre l. pl. MAKK 1992. 59–64.

1031-ben³³ meghalt Imre herceg, István egyetlen életben maradt fia,³⁴ a keresztény nevelésben részesített trónörökös.³⁵ Az, hogy Istvánt ő követi majd a trónon, kétségtelen volt több okból is: az apa-fiú öröklődés Taksony óta jelen volt az uralkodói nemzetségben (kiszorítva ezzel a szeniorátust s az oldalági örökösdést), Imre pedig (ami a legfontosabb kritérium volt István számára) uralkodásra felkészített, hithű keresztény volt. Imre idoneitása a keresztény állam hívei szemszögéből megkérdőjelezhetetlen volt, s az sem lehetett kétséges, hogy apja politikáját fogja folytatni. Természetesen a pogány tábor mindezeket korántsem figyelte rokonszenvvel, és a maga értékrendszeréből fakadóan számára az alkalmas jelölt értelemszerűen nem Imre volt. Halála számukra a lehetőséget nyitotta meg: nem riadalmat keltett, hanem reményt.

Imre halála Istvánt nem csak apaként, hanem politikusként is sújtotta. Utódot kellett keresnie, ám ahogy a krónika elmondja, „senkit sem látott vérrokonai közül alkalmasnak arra, hogy halála után az országot Krisztus hitében megőrizze. A magyar nép ugyanis inkább hajlott a pogány szertartásra, mint a keresztény hitre.”³⁶ Úgy véljük, e sommás fogalmazás igen jól érzékelteti az István-kori kereszténység helyzetét mind országos szinten, mind magában a fejedelmi nemzetségben.

István legközelebbi rokonait, Géza fivérének fiait, Szár Lászlót és Vazult jelölhette volna utódának, ám azok a keresztény idoneitásnak a legkevésbé sem feleltek meg. László előneve (l. Tar=Szár Szeréndet) akár viselője nyílt pogány-

³³ Pozsonyi Évkönyv: SRH I. 124. (L. még in: ÁKÍF [Ford., bev., jegyz. KRISTÓ GYULA.] 355.) A Hildesheimi Évkönyv elárulja (ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS: *Catalogus fontium historiae Hungaricae* I. Bp. 1937. [a továbbiakban: CFH] 141. L. még in: ÁKÍF [Ford., bev., jegyz. THOROCZKAY GÁBOR.] 216.), hogy Imrét vadászaton egy vadkan ölte meg. Ennek kapcsán Imre elleni merényletre gondolt SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Megjegyzések Thonuzoba történetéhez*. Századok 1982. 1060–1078. Az elmélet kritikáját BOLLÓK JÁNOS fogalmazta meg: *Még egyszer Thonuzobáról*. Uo. 1078–1090.

³⁴ Istvánnak Ottó nevű fia is ismeretes név szerint, ám 1031-ben már csak Imre volt életben. KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC: *Az Árpád-ház uralkodói*. [Bp. 1995.] (a továbbiakban: KRISTÓ–MAKK 1995.) 39–40. (A vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája.)

³⁵ Imrére összefoglalóan l. VESZPRÉMY LÁSZLÓ szócikkét in: KMTL 281–282.

³⁶ SRH I. 319. Fordítása in: ÁKÍF 378.

ságára is utalhat. Vazul (aki talán az idősebbik fivér volt)³⁷ neve (akárcsak apjáié, Mihályé) görög névadásra,³⁸ esetleg görög rítusú keresztségre utalhat, ám ebből nem lehet azt levonni, hogy *de facto* is keresztény lett volna. Sőt pogányságára³⁹ közvetett bizonyíték, hogy később fiai pogányként menekültek el az országból, közülük András és Béla külhonban vették fel a keresztséget, míg Levente végig megmaradt pogánynak.⁴⁰ Emellett a krónika megemlíti (bár tagadva) azt, hogy a hercegek Vazultól és egy Tátyony nembeli nőtől származtak.⁴¹ Ez pedig azt jelenti, hogy a hercegek ágyasságból és nem keresztény házasságból születtek.

Szár László hatalmi ambícióiról nem tudunk, Vazulról azonban igen.⁴² Vazul ugyan eleget tett a vérségi követelményeknek, de ez volt az egyetlen közös pont, amiben a király és a pogány tábor egyet érthetett. Vazul valószínű senior volta csak a régi hagyományoknak felelt meg igazán, az István által elvárt keresztény idoneitás pedig a pogányok érdekeit sértette. Vazulról István jól tudhatta, hogy nem az a személy, aki a kereszténység zsenge szálából dús lombú fát növeszt majd, sőt jelölésével éppen maga a király adhat lehetőséget a régi rend híveinek, hogy az egyház (és az új állam többi alkotóeleme) ellen forduljanak.

István mindezek okán fordult leányági rokona, unokaöccse, Orseolo Péter felé. Péter Orseolo Ottó velencei dózse fia volt, Velencében született, ott élt 1026-ig, amikor II. Konrád német király elűzte Ottót és családját. A volt dózse

³⁷ Váczy Péter: A Vazul-hagyomány középkori kútforrásokban. Levéltári Közlemények 1940–41. (a továbbiakban: VÁCZY 1940–41.) 312–313.

³⁸ MELICH JÁNOS: Még egyszer a Vászoly névről. Magyar Nyelv 1905. 185.

³⁹ Vazul pogány voltára, illetve erőteljes pogány meggyőződésére l. KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzet áttérése a nyugati kereszténységre. Nagyvárad–Oradea 1927. (a továbbiakban: KARÁCSONYI 1927.) 81.; VÁCZY 1940–41. 311.; KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez. AUSZ AH Tomus XVIII. Szeged 1965. (a továbbiakban: KRISTÓ 1965.) 6., 20.

⁴⁰ KRISTÓ–MAKK 1995. 70. (A vonatkozó rész MAKK FERENC munkája.)

⁴¹ SRH I. 344. (Fordítása in: ÁKÍF 344.) Elemzésére l. GERICS JÓZSEF: A Tátyony-nemzetségről. Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. Történelmi Szemle 1966. 1–22.

⁴² Az Altaichi Évkönyv elmondja, hogy István örökre fogadta Orseolo Pétert Imre halála után és királysága örökösévé tette. „Rokonának [Géza fivérének, Mihálynak] fiát [Vazult]... minthogy ebben nem értett vele egyet, [István] megvakította...”. CFH I. 93. (L. még in: ÁKÍF [Ford., bev., jegyz. MAKK FERENC.] 240.)

Konstantinápolyba menekült, míg Péter Magyarországra jött.⁴³ Péter tehát egy keresztény viszonyok között élő, az uralkodással kapcsolatos ismeretekben jártas személy lehetett, de jövevény volta, továbbá nem fiági rokonsága megnehezítette helyzetét. Trónörökös kinevezése Imre halála után nem sokkal megtörténhetett (Vazul hatalmi igénye miatt), ráadásul a seregvezérséget is Péter viselte. Istvánnak ezért vállalnia kellett a Vazullal és híveivel való esetleges konfrontációt. Vazulnak tehát csatlakoznia kellett, nem ő lett István örököse. Ez adott döntő lökést, hogy nem sokkal Imre halála után, vélhetőleg 1032-ben⁴⁴ fellépjen István ellen. Péter kinevezése tehát csak végső ürügy volt Vazul számára, az uralkodói nemzetségen belüli hatalmi válság már Imre halálával megkezdődött.

Vazul olyan ősi hagyományokra alapozta jogigényét, amelyek erősen éltek a magyarság nagy részében. Nem kétséges: jelentős pogány tömeg táplált reményeket Vazul iránt, akitől érdekei felvállalását várta. Kérdés természetesen az, hogy Vazul hajlandó volt-e ezen pogány bázis képviseletére. Ez csupán közvetetten, előre- és visszautaló jelekből valószínűsíthető, de igen reális feltevésnek tűnik. A szintén Árpád-házbeli Koppány személye és mozgalma számos elvárást konzervált a somogyi vezér bukása után is, s ezek felszínre hozására alkalmas konstelláció állt elő az Imre halálával bekövetkező hatalmi válságban. Másrészt, mivel az István utáni pogány mozgalmak mindig Vazul fiaihoz kötődtek, talán nem túlzás azt feltételezni, hogy a hercegek felé a pogányok részéről 1046-ban és 1061-ben megnyilvánuló keresztény államellenes követelések, igények mögött egy tradíció, egy felfokozott várakozás állt, ami még I. András istváni nyomdokokon haladó politikájával sem hunyt ki, hanem kétségbeesetten felvetődött újra és immáron utoljára a legkisebb Vazul-fi, Béla felé. E hagyomány és folytonosság pedig csak abban az esetben nyer értelmet, ha feltételezzük: a pogány tömegek már Vazultól is (el)várták érdekeik képviseletét, illetve ha azt is feltesszük, hogy Vazul ezt a képviseletet fel is vállalta, s így a pogány mozgalmak fő letéteményesévé vált Imre halála után.

⁴³ HÓMAN 1935. 243–244.; KRISTÓ–MAKK 1995. 53. (A vonatkozó rész KRISTÓ GYULA munkája.)

⁴⁴ PAULER GYULA: Magyarország története az Árpád-házi királyok alatt I. Bp. 1899.² (a továbbiakban: PAULER 1899.) 76–77.; KARÁCSONYI 1927. 84.; BAKAY 1981. 57–58.

Ezzel Vazul lényegében az először Koppány által markánsan megfogalmazott politika feje lett – hosszú idő után újra – az uralkodói nemzetségben, másrésztől megteremtett maga is egy tradíciót: paradox módon nem csupán az 1301-ig uralkodó keresztény Árpád-házi királyok „ősapja” lett István ágának kihalásával, hanem személye által és révén fiai is a pogány igények és elvárások központi alakjává váltak.

Úgy véljük tehát, hogy Vazul hatalomra való törekvésében éppúgy jelen volt a pogány ellenzék képviselte, mint Koppány esetében. István uralkodása alatt így másodszor vetődött fel ugyanazon probléma: egy (uralkodói nemzetségbe tartozó) személy mögött a fennálló renddel elégedetlenek sokasága, az „úgy legyen, mint régen” igényével.

Mivel ezt csak az uralkodói nemzetség tagja emelhetette hivatalos politikává, szükség lett volna itt is a főhatalom megszerzésére. Vazul számára persze nem a királyi korona lehetett a fontos (ez igazán nem is felelt volna meg a pogány politikai kereteknek), hanem István (majd Péter) likvidálása, s az ezáltal létrejövő teljes hatalmi vákuum új (pontosabban: régi) értékekkel, formákkal való megtöltése.

A források nem szólnak arról, hogy (miként Koppány) Vazul haddal indult volna István ellen. Talán úgy vélte, elég, ha az idősödő, betegeskedő István ellen sikeres merényletet hajtanak végre, mert ezáltal az istváni rendszer is összeomlik. A király halála és Vazul felemelkedése a pogány bázisra mindenképpen katalizáló hatást gyakorolt volna, s csatlakozásukkal Vazul már nyíltan szembefordulhatott volna Péterrel és seregével is.

Valószínű, hogy István király kisebbik legendájának leírását: az uralkodó elleni merényletet⁴⁵ Vazulhoz köthetjük,⁴⁶ azaz ő állhatott annak háttérében. Ez azonban kudarcot vallott, és István tudta, hol kell keresni a megbízót, illetve, hogy csírájában – vagyis Vazul félreállításával – kell elfojtani egy kirobbanásra váró

⁴⁵ SRH II. 399. Fordítása in: ÁKÍF 311–312.

⁴⁶ PAULER 1899. 76–77.; KARÁCSONYI 1927. 84.; HÓMAN 1935. 236.; KRISTÓ 1965. 20–21.; GYÖRFFY 1977. 377.; BAKAY 1981. 57. L. ellenben VÁCZY 1940–41. 311–312.

mozgalmat. Vazult tehát börtönében megvakíttatta,⁴⁷ azaz valódi politikai cselekvésre alkalmatlanná tette. A mozgalom vezetőjének bukása ad magyarázatot arra, hogy miért nem robbant ki lázadás fegyveres és országos szinten is, ráadásul a hatalmi válság is miért szűnt meg ezáltal. Mivel Vazul sorsa ekként alakult, fiai pedig külhonba menekültek (valószínűleg Vazul hívei menekítették ki őket), a pogány ellenzék újra képviselő nélkül maradt az uralkodói nemzetségben – de létezése nem szűnt meg. A pogányok állam- és keresztényellenes gondolköre pedig, mint említettük, tovább konzerválódott, s később már Vazul fiaihoz kapcsolódva tört fel.

4. A Koppányról és Vazulról elmondottakból néhány általános konklúziót vonhatunk le. Az István utáni pogány mozgalmak részletes vizsgálata megerősítheti, árnyalhatja, vagy megcáfolhatja az itt összegezetteket, de az alábbiak talán szempontokként is szolgálhatnak majd az István alatti és utáni pogány mozgalmak értékeléséhez.

a) István idején két ízben is megindult pogány mozgalom, formájukban és kiterjedésükben különbözve, de tartalmukban, eszmeiségükben, követeléseikben azonosan.

b) A mozgalmak kitörése mindig akkor következett be, amikor az uralkodói nemzetségen belül valamilyen hatalmi válság, probléma alakult ki.

c) A mozgalmaknak jelentős tömegbázisa volt, mely a társadalom minden rétegéből merítette híveit, mind jogi-politikai, mind ideológiai vonatkozásban.

d) E mozgalmak egyszerre léptek fel ezen időszakban az uralkodó személye, a kereszténység és az új államiság ellen, s ezekkel szembe a nomád közszabadságot, politikai berendezkedést és a pogány hitvilágot állították.

e) E program szembeállítása a hivatalos, állami ideológiával és politikával csak úgy mehetett végbe, ha egy olyan személy állt a mozgalom élére, aki tagja az uralkodói nemzetségnek, azaz, akinek törvényes lehetősége volt arra, hogy a mozgalom győzelme esetén a mögötte álló pogány tábor érdekeit, céljait hivatalos politikává emelje.

⁴⁷ A XIV. századi krónikakompozíció Szent István és a Vazul-ág védelmében előadott koholt történetének (SRH I. 319–321.) alapos vizsgálatára és kritikájára l. VÁCZY 1940–41.; KRISTÓ GYULA: Szent István és családja az Árpád-kori történetírásban. In: KRISTÓ 2000. 195–227.

f) Az adott személyek (Koppány és Vazul) hatalmi célú fellépései tehát szervesen egybefonódtak a pogány értékek és tábor képviselésével. Ezért lényeges momentum, hogy a mozgalmak élére állott Árpád-házi személyek bukása a mozgalom bukását is jelentette.

A 997–1038 közötti időszak korántsem produkálta a kereszténység teljes térhódítását, a magyar társadalomban való tényleges meggyökerezését, e néhány évtized inkább tekinthető a kereszténység szervezeti megalapozása és részben sikertelen társadalmi megismer(tet)ése időszakának. A Szent István-kori magyarság zöme gondolkodásmódjában, viszonyulásában, értékrendszerében inkább volt pogány, vagy látszatkeresztény, semmint hithű keresztény. A magyarságnak több generációra volt szüksége ahhoz, hogy az ősi pogány hit gondolatától és annak politikai kereteinek visszavágásától eltávolodjon, hogy befogadja és elfogadja a kereszténységet s vele az új államiságot. István uralkodása ezért végeredményben egyszerre alapozta meg a XI. századi pogány mozgalmak sorát – s egyúttal a kereszténység majdani teljes meghonosodását is.